

Саха Өрөспүүбүдүкэтин үөрэҕириигэ уонна наукаҕа министиэристибэтэ

“Сунтаар улууһунааҕы уерэҕирии управлениета» МҮӨТ

«Сунтаар А.П. Павлов аатынан 1 №-дээх орто уопсай үөрэхтээһин оскуолата»

IV «Иванов Н.И.- Куола учуутал аабыылара» республикатааҕы научнай практической конференция

Литература уроктарыгар кинигэни аабы

Суруйда: Кузьмина Елена Михайловна,
Сунтаар 1 №-дээх А.П. Павлов аатынан оскуола
саха тылын уонна литературатын учуутала

Кугана, 2021

Иһинээбитэ

Кириитэ	3
1 баһа. Киһи олоһор кинигэ суолтата.....	5
1.1. Кинигэни ааһы – сайдыы төрдө.....	5
1.2.Саха литературатын оскуолаба уорэтии билинни туруга.....	6
2 баһа. Ааһыыга интэриэһи үөскэтэргэ үлэ уопутуттан	
2.1 Оһону кытта кылааска үлэ.....	12
.	
2.2 Оһону кытта дьиэбэ төрөһпүт үлэтэ	12
Түмүк.....	15
Туһаныллыбыт литература.....	17

Кириитэ

Саха норуотун баайа-дуола, сангарар санатын сиздэрэй симэбэ ийэ тылбытыгар түмүллэр. «Саха тыла үрүйэ уугунуу ыраас, сир симэбинии сиздэрэй», - диэн хохуйбута саха улуу суруйааччыта, ийэ тыл маастара Амма Аччыгыһа.

Ол эрэн, хомойуох иһин, кэлинни сылларга саха оҕолоро бэйэлэрин төрүт тылларын тумнан, үксүн нууччалыы сангарар буолбуттара харахха бырабыллар буолла. Ол биричиинэтэ оскуола оҕону сахалыы сангарарга үөрэппэтигэр буолбатах, хас да төрүттээх. Бастатан туран, тылга үөрэх, иитии барыта дьизэ кэргэнтэн саҕаланар. Төрөппүт сахалыы тылынан ыраастык санарбат, сыыс тылы туттар биитэр «нууччатымсыйар» буоллабына оҕото, биллэн турар, төрөөбүт тылын ылыммат. Оҕону сахалыы тылынан иитиигэ дьизэ кэргэн, төрөппүт оруола улахан.

Иккиһинэн, интернет ситимин, телевидение, компьютер эйгэтин кытта өр алтыһар буолан оҕолор кыра саастарыттан тугу көрөллөрүн, истэллэрин үтүктэн нууччалыы сангаран саҕалыыллар.

Үсүһүнэн, оҕо нууччалыы да, сахалыы да уус-уран литератураны аабыта олус намтаата. Ол түмүгэр оҕо айар, ийэ тылынан толкуйдуур, сангарар дьобура мөлтүүрө чуолкай. Киһи аймах үйэлэргэ айбыт муударана, үтүөтэ, куһаҕана, үрдүгэ – барыта кинигэбэ баар. Кинигэ быһаччы киһи ис туругар, өйүгэр-санаатыгар, олоҕор дьайар кыахтаах. Кинигэни ааҕар киһи элбэби билэр, сайдар, диринник толкуйдуур, олоҕу ырынгалаан көрөр буолар.

Үлэ тоҕоостооҕо. Төрөөбүт литература уроогар айымньыны аабы сүрүн миэстэни ылар. Ол эрэн кинигэни аахпат, сахалыы үчүгэйдик өйдөөбөт үөрэнээччилэр үөрэх тэтимин бытаардаллар. Ылыахтаах билиилэрин ситэ ылбаттар, ситэри арыллыбаттар. Онону оҕо сахалыы сангарды, кинигэ ааҕарга интэриэһи тарды саха литературатын уонна тылын үөрэтиигэ бу үлэ тоҕоостоох дии саныбын.

Объект: кинигэни аабы

Предмет: литература уроктарыгар оҕону аабыга үөрэтии-сайыннары тиһигэ.

Үлэ сыала: Уус-уран айымньыны өйдөөн – дьүүллээн аабыга үөрэтэр ньымалары ырытыы, тобулуу, аабы суолтатын урдэтии.

Соруктара:

- Оџо айымньыны өйдөөн ааџарын туһугар, ааџыы араас ньымаларын туһаныы.
- Үөрэнээччи айымньыны ааџар уонна ылынар кыаџын сайыннарыы;
- Олоххо бэлэм, өй-санаа өттүнэн сайдыылаах личноһы иитэн таһаарыы;
- кинигэни ааџааһынна баар кыһалџалары ырытан көрүү
- оџоџо кинигэџэ интэриэһи тардар суолу тобулуу
- төрөппүтү кытта үлэни күүһүрдүү.

Ураты суолтата: Ханнык баџарар айымньыны ырытан көрдөххө, ыччакка ураты күүскэ дьайар кыахтаах өрүтүн булуохха сөп. Уус-уран айымньы ис хоһоонун үөрэнээччи таба өйдүүрэ, ырытара, чинчийэрэ кини киһи быһытынан иитиллэн тахсарыгар улахан суолталаах. Онон айымньыны сонурџатан аахтарыы, билиһиннэриини- ааџыы уруогун биир сүрүн соруга.

Саңалыы көрүү: Аныгы олох ирдэбилинен литератураны оскуолаџа үөрэтиигэ сыһыан уларыйда. Уус-уран айымньы, тизкис ааџыллан бүшпүтүн кэннэ ырытар, бэйэ санаатын үллэстэр дьөџуру сайыннарыыга айымньылаах үлэ ирдэнэр. Учуутал оџо тизкиһи өйдөөн –дьүүллээн, сыаллаан-соруктаан туһаайан ааџыытын көџүлүүр буолуохтаах.

Үлэм сабаџалааыына: оџону кытта ситимнээхтик, айымньылаахтык үлэлээн, күн аайы үлэлэстэххэ оџо кинигэџэ интэриэһэ улаатар, сахалыы тылынан саңарар, тылын саппааһа кэциир кыахтаанар.

1 баһа. Киһи олоѳор кинигэ суолтата

2 Кинигэни ааѳыы –сайдыы төрдө

Саха ыала урут үтүө үгэстээѳэ –киһэ, күннээѳи үлэ уѳараабытын кэннэ сана кэлбит «Хотугу сулус», эбэтэр сана кинигэни доргуччу аахтаран истии буолара. Ол курдук Амма Аччыгыйын «Сааскы кэмин», Семен Данилов «Сурэх тэбэрин тухарытын», Николай Якутскай «Толкотун», «Комустээх уруйэтин», Эрилик Эрилистиин «Маарыкчаан ыччаттарын» онтон да атын суруйааччылар айымныыларын, билигин ааѳыллыбат буолбут, сункэн айымныылары ойбор хаалан хаалбыттар.

Кинигэни ааѳыы улаатан истэх аайы, улам системаланан, уорэх тугу ирдииринэн хото киирэн иьэр. Кинигэѳэ ытык сыбыан ол кэмнэ оскуолаѳа, дьибэѳэр, библиотекаѳа илэ биллэр буолан, оѳо да инэринэрэ тургэн эбитэ буолуо. Киһи туспэтийэн, дьобумсуйан истэѳин аайы, ааѳар эйгэтэ да тэннэ уларыян иьэр буоллаѳа. Бэйэн чахчы интириэѳиргиир, наадыаргын экирэтэн ааѳабын, оттон атын литератураны урдунэн –аннынан корууну да сороѳор кыайбаккын.

Ол эрээри кинигэ иитэр-уорэтэр, толкуйдатар урдук аналын хайдах да мэлдьэѳэр сатамMAT. Киһи аймах уйэлэргэ айбыт муудараѳа, утуотэ, куѳаѳана, урдугэ – барыта кинигэѳэ баар. Кинигэ быѳаччы киһи ис туругар, ойугэр-санаатыгар, олоѳор дьайар кыахтаах. Кинигэни ааѳар киһи элбэѳи билэр, сайдар, диринник толкуйдуур, олоѳу ырыналаан корор.

Дьэ, ити улахан суолталаах духовнай баайбыт кун бугун тоѳо эрэ кэнники утуруллубут курдук. Билигин оскуола оѳолоро кинигэни ааѳаллара ахсааннаах. Хас биирдии ыал аайы телевизор, видео, интернет, сотовай телефон – онтон оѳо ордубат. Куну быѳа уорэнэн эрэ буттэллэр хабыр, тымныы тыыннаах, нэгэй ис хобоонноох киинэлэри, охсуѳуулаах, олорсуулээх оонньуулары куну супту оонньуулар, ойдорун бутуйаллар. Билигин 1 саастаах оѳоттон саѳалаан бары омок, туох да ойдобулэ суох мультиттарын короллор.

Билинни сайдыылаах кэмнэ оѳо кинигэни ааѳыыта биллэ намтаабыта биллэр. Специалистар бэлиэтииллэринэн, кэнники сылларга Россияѳа 30 – гар дылы саастаах ааѳааччы ахсаана 2 тогул аѳыйаабыта. Оттон оѳо 12 сааһыгар дылы иллэн кэмигэр умсугуйан аахпат буоллаѳына – бу итэѳэс кэлин кыайан конноруллумуон соп эбит. Ол дэгиттэр сайдыылаах, дирин культуралаах, киэн ойдоох – санаалаах, аныгы олоѳу кытта тэннэ хардыылаһар киһи буоларга ыарахаттары уоскэтиэн соп.

Кинигэни аабыы абыаабыт сурун биричинэтинэн оолор, ыччаттар, тороппуттэр дабаны сотовай телефонынан, компьютернай оонньуунан, араас киинэнэн улуһууулэрэ буолар. Онтон кинигэ билии – сайдыы торде буоларын умнумуохтарын наада. Пушкин, Максим Горькай уо.д.а. биллиилээх суруйааччылар кинигэттэн – аан дойду аатырбыт суруйааччылар буолбуттара.

Кинигэни умсугуйан аабар оло солуута суох оонньуунан, телевизоры маньырынан, сотовай телефонынан дьарыктаммат, уорэбэр кэмигэр бэлэмнэнэр, билиитэ бары предметтэргэ дэхси учугэй буолар. Кэлин урдук уорэххэ киирдэбинэ лексиялары болбомтолоохтук истэр, тыла – оло баай буолан конспегын ситиһиннэрэр, семинардарга, экзаменнарга, конференцияларга утумнаахтык бэлэмнэнэр, учугэйдик уорэнэр.

20-с уйэ талааннаах педагога Сухомлинскай «Оскотун ололо кыра эрдэбиттэн кинигэбэ таптал инэриллибэтэх буоллабына, кэлин кини дууһата кураанах буолуоба» диэн тумуккэ кэлбитэ. Онтон немец ученайа Р. Лемон кэтээн коруутун тумугунэн, оолор кыра саастарыгар, ол эбэтэр ордук 3-с кылааска, кинигэни ситэ улэлэспэтэхтэринэ, 8 кылааска тийэн суруйуу, аабыы ньымаларынан кыайан туһамматтар: молтохтук аабаллар, суруйаллар, уорэхтэригэр хаалан бараллар, билиилэрин таһыма кыра буолар, культурнай тэрээһиннэртэн тэйиэхтэрин соп.

Выготскай «уус-уран литература кинигэни сырдатар, уйулбатын атын урдук таһымна таһаарарга олук уурар» диэн бэлиэтээн эппитэ. С.Маршак суруйааччы талаана баарын курдук аабааччы талаана эмиэ баар диэн бигэргэппитэ.

Кыра эрдэбиттэн кинигэни хасыһан, наадалаабын ыла уорэммит оло интеллегэ куускэ сайдар, информацияны тургэнник анализтыыр, олоххо тургэн уонна соптоох быһаарыылары ылар.

Дьиз-кэргэн – оскуола – библиотека кыра кылааска оло кыабын туһанан, тиһигин быспакка аабыытын эрчийэн, туһалаах сатабылы, уоруйэби инэринэн кини салгыы ситиһиилээхтик уорэнэригэр бука – бары тирэх буолуохха наада.

1.2.Саха литературатын оскуолаба уорэтии билиини туруга.

Филиппова Н.И., Шишигина В.Р. «Литератураба сана программа» диэн ыстатыйаба «Народное образования Якутии» сурунаалга литератураны уорэтии сыалын-сорууну туһунан манньик этэллэр: «Билиини кэмнэ литератураны уорэтии сурун сыалынан-соруунан сахалыы суруйуулар бастын холобурдарынан уорэнээччилэри кэрэ эйгэтигэр

киллэри, ийэ тыл уус-уран күүһүн, кэрэтин ойдуургэ уорэтии, тыл илбиһин, хомуьунун оҕоҕо кыра сааьыттан инэри, торообут тылынан айыллар литератураны ойдоон, сатаан аабарга уорэтии, аахпыты бэйэ сайдытыгар туьанарга туьулааьын буолар». Кинилэр этэллэринэн, ханнык бабарар кьи урдук уус-уран таьымнаах айымньыны ааьыттаах дуобуйууну ылаахтаах. «Уус-уран айымньыны уонна кини геройдарын нонуо олоххо буолар быьыны-майгыны сылыкты, быьаара, сыаналы уорэниэхтээх. Уус-уран айымньы оьобо олоххо бэйэтин ойдобулун, ирдэбилин чопчулууругар комолоьуохтээх, торообут тылынан айыллар айымньы угэстэрин, кистэлэннэрин уонна ньымаларын билсиэхтээх, олоор холобурдарыгар эрчиллиэн оьо бэйэтин кьабынан айар улэьэ кьытыьахтаах, дьобурун сайыннарыахтаах», - диэн бигэргэтэллэр.

Тумук ситиьитигэр 2 сыалы туруораллар: уорэнээччи билиитигэр уонна сатабылыгар ирдэбил; тылы сайыннарыьыга ирдэбил.

Филиппова Н.И., Шишигина В.Р., Максимова М.Е. «Норуот айымньыта уонна литература» диэн 5-11 кьылаастарга аналлаах программаларыгар орто оскуолаба уорэтии билиинни кэмигэр маньык сыалы-соругу туруорбуттара:

- сахалы литератураны сэргээн, кэрэхсээн, сатаан, ойдоон аабарга уорэтии; аахпыты бэйэ сайдытыгар туьанарга туьулааьын;
- ийэ тыл уус-уран кууьун, кэрэтин, тыл илбиһин, хомуьунун, оьо кыра сааьыттан инэри;
- уус-уран айымньыны, араас геройдары туьанан торообут норуот олоьун, историятын, культураны, угэстэрин, сизэрин-майгытын арыьы; кьи аналын, олобу дириник таба ойдуургэ уорэтии;
- торообут тылынан уус-уран айымньыны айыллар угэьин, кистэлэнин, араас ньыматын билиьиннэри;
- уорэнээччи айымньылаахтык толкуйдуур уонна айар дьобура тобулларыгар суол аьы;
- уус-уран айымньыны уран тыллаах, ураты дьобурдаах, талааннаах дьон айарын ойдотуу.

«Онон оскуолаба литература уруогун сурун анала - уорэнээччи торообут тыл, фольклор уонна литература норуод духовнай баайа, кьи ойо-санаата тобуллар, тутугулар, майгыта-сигилитэ ситэр, арыллар, истин, иьирэх иьийитэ уьуктар эйгэтэ буолар диэн ойдууруг ситиьии», - диэн этэллэр.

Саха литературатын орто оскуолаба уорэтэр программаны онорорго маннык сурун туьаайыылары тутуспуттар:

1. Норуот тылынан уус-уран айымньыта сахалыы уус-уран литература силиьэ, тордо буоларын аахсан, уус-уран литератураны фолькору кытта ситимнээн уорэтии.
2. Айымньыны идейнэй тосхолунан эрэ буолбакка, уус-уран ситиьиитин, уорэнээччигэ сайдыыны, литературнай уорэбириини тоьо биэрэр кыахтаабын сыаналаан талы уонна таны.
3. Уус-уран айымньына айар ньыма араабын, литература теориятын ойдобуллэрин тумэн, болохтоох биэри. Ону уорэнээччи болбойоро, бэйэтэ туттарга эрчиллэрэ.
4. Талан уорэтии уонна аабыы хайысхатын тутууу. Обону бабаран туран уорэнэргэ, бэйэни сайыннарарга, бэйэ санаатын, сатабылын, дьобурун сыаналыырга ууйуу.
5. Уорэнээччигэ айарга уорэнэр, холоноор кыабы биэри, тэрийии, соптоох уоруйэби, сатабылы инэри, дьобура сайдарыгар ирдэбил туруоруу.

Онтон билинни оскуолаба литературнай айымньыны уорэтии албастара манныктар:

1. репродуктивнай - уорэтиллибити кэпсээн биэри (уорэнээччи учууталга);
2. эврестическэй - кыра сананы булуулаах, кордообуннээх (уорэнээччи сорудах онорор);
3. чинчийэр - бэйэлэрэ быьааран, толкуйдаан онороллор;
4. айымньылаах ньыма - обо бэйэтэ айан табаарар.

Литература уруогар улэ коруннэрэ: суруйаллар, аабаллар, истэллэр, толкуйдууллар, кэпсииллэр, сценарий суруйаллар, урууьуйдууллар, сценкалыылар уо.д.а.

Билинни оскуолаба литература уруогун проблемалар: ис хобьооно, тутула, типалогията, кодьюуэ, ньымалара, учуутал оруола, уорэнээччи улэтэ.

Ис хобьооно:

1. уруок матырыяаала атын темалары кытта сибээьэ, бэриллиэхтээх информация кээмэйэ уонна характера;

2. бэриллиэхтээх информация обо саабынан бэрэбиэркэлэнэр. Ус дидактической соруктаах:

- актуализация;
- сана ойдобул уонна дьайыылар уоскээьиннэрэ;

- билини, уоруйэҕи сайыннары.

Онон билини урук тутула араас буолар. Билини учуутал бэйэтин кыабынан, толкуйунан, матырыйаалынан корон урук ытар. Билигин компьютер уйэтигэр араас элбэх уруктары ытыахха сөп.

ФГҮӨС бырагырааммата 3 суолу тутуһар: *ааҕы уонна ырытыы, ааҕы уонна сэрэгэһи, бэйэ ааҕыта*. Маны сэргэ үөрэнээччини сайыннарыга сүрүн тускулунан: *ааҕар дьобуру, саңарар саңаны, суруйар дьобуру, литературнай билини сайыннары* диэн бэлиэтиир.

Ааҕыга көбүлээһин биир биллэр ньыматынан ааҕы үлэтин көдүүстээхтик тэрийи буолар. Айымньыны кытта үлэбэ, бастатан туран, ааҕы араас ньымалара туһаныллаллар. Үөрэнээчи ааҕы араас көрүңүн баһылыахтаах диэн этиллэр. Онтон ааҕыттан араас сатабыл сайдар. Оҕо интэриэһиргээн аахтаһына, айымньы ис хоһоонун толору өйдүүрү саарбаҕа суох. Онон ааҕы ис хоһоонун, суолтатын өйдөөн-төйдөөн ааҕарыгар үөрэнээчи дьарыгын көһүлүүр араас көрүңү туттабын:

- *учуутал ааҕыта*. Уйулҕа умсулҕаннаах, өй-санаа күүрүүлээх түгэнин оҕо дьайар гына ааҕыахха сөп, оччотугар айымньыны ылынар, өйдүүр. Манна истэр дьобур сайдар. Истэр дьобура сайыннаһына эрэ, оҕо уус-уран тылга аһыллыан, айымньыга тардыһыан, ааҕар дьобура сайдыан сөп.

- *сыныйан ааҕы*. Хас биирдии оҕо тус бэйэтэ ыйыллыбыт кэрчиги ааҕан, айымньыны ырытарга, ис номоһун быһаарарга үөрэнэр.

- *хоһоонноохтук ааҕы*. Ааҕыллыбыт тиэкиһи учуутал биитэр үчүгэйдик ааҕар оҕо хомоһойдук хос аахтаһына, ордук суолталаах, айымньы сүрүн санаата түмүллэр түгэнин (айылҕаны ойуулааһыны, персонаж уйулҕата ооньуур кэмин, киирсиилээх кэпсэтиини о.д.а) ордук өйдүүр, айымньыны ылынар, ырытыыга толкуйа тобуллар.

- *быһаарылаах ааҕы*. Уус-уран айымньыга көстөр өйдөмөт, ыарыһаппыт тылларын ааҕы кэмигэр суолтатын быһаарар тоһоостоох..

- *быһаарсылаах ааҕы*. Айымньыны ааҕа олорон уустук, өйдөмөт тыллары учуутал үөрэнээччилэри кытта куолаан быһаарсаллар. Уус-уран тиэкиһи маңнайгы ылыныны хайысхалыыр, ырытыыга бэлэмниир, кэпсэтиигэ тирэх буолар.

- *сорудахтаах ааҕы*. Айымньыны ырытыыга туһаайан ааҕыны тэрийиллэр. Ааҕыах иннинэ сорудах бэриллэр, оччоҕо оҕо болһомтотун ууран ааҕар. Тиэкиһи маңнай ааҕар кэмнэ оҕо болһомтотун ордук тардыахха сөп кэрчиги ааҕыах иннинэ чопчу санааны арыйарга тиэрдэр сорудаҕы биэриэххэ сөп.

- *бэлиэтэниилээх ааһыы.* Айымньыны ырытыыга туһаайан ааһыыны тэрийиллэр. Ордук суолталаах этиилэри сурунан бэлиэтэнэллэр. Биитэр схеманан, тирэх бэлиэнэн, эргономика ньыматынан бэлиэтээһини туһаныахха сөп. Бу үлэ кэлин айымньыны ырытыыга, суругунан үлэһэ тирэх буолар.

- *дорҕоонноохтук ааһыы.* Оҕолор биирдиилээн доргуччу ааһаллар, кылаас барыта истэр, онон оҕо сыһата суох ааһарга кыһаллар. Истэн олорооччулар аахпыт оҕо туохха сыыспытын ыйыахтарын сөп. Манна оҕо хайдах ааһара, тыһынара, туохха ордук сыһынара, ааһар тэтимэ барыта көстөр.

- *бүттүүн ааһыы.* Тиэкиһи бары бииргэ улаханник саңа таһааран тэнцэ ааһаллар. Манник ааһыыга бытаанник ааһар оҕо түргэтиир, сатаан ааһар оҕолору батыһан, кинилэргэ тардыһан ааһыыларын тэтимэ түргэтиир.

- *тэнцэ ааһыы.* Учууталы кытта тэнцэ ааһаллар. Хоһоону, чабырҕаһы ааһарга туттуохха сөп. Сүрүннээн дыһэһэ ааһан кэлбиттэрин, биитэр искэ аахпыттарын кэннэ ытарга тоҕоостоох. Бу ньыма оҕону сурук бэлиэтин тутуһарга, куолаһы уларытарга, сөпкө тыһынарга, чуолкайдык саңарарга, дорҕоонноохтук ааһарга уһуйар, ааһыы тэтимин эрчийэр.

- *тохтобуллаах ааһыы.* Уһун кээмэйдээх тиэкиһи ааһарга туттуохха сөп. Учуутал ааһыыны саһалыыр, интэриэһинэй түгэнигэр тохтуур, салгыы оҕолор бэйэлэрэ ааһаллар. Эбэтэр олбу-солбу аахтарыахха сөп. Бу ньыма ааһыан баһарбат, куттанар оҕолору ааһыыга көһүлүүр.

- *оруолунан ааһыы.* Сүрүннээн драматическай айымньыны, үгэни ааһыыга туһаныллар. Персонажтар оруолларын үллэстэн ааһыыны таба тэрийдэххэ, оҕолор сөбүлээн, умсугуйан ааһаллар, герой уобараһын арыһарга кыһаллаллар. Бу ааһыы ньымата уус-уран истэр, көрөр, айар дьоһурдара арыллыбыт оҕолорунан аахтарар көдүүстээх.

- *сыабынан ааһыы.* Биир оҕо кэрчиги ааһан бүспүтүк кэннэ, салгыы атын оҕоһо аахтарыллар. Үөрэнээччи айымньыны ааһар кэмнэ болҕомтолоох буолуутугар туһуланар. Биитэр кылгас тиэкис буоллаһына, биирдии этиинэн аахтарыахха сөп. Манник ньыманан биир уруокка кылаас оҕотун бүтүннүүтүн аахтарары ситиһиллэр.

- *талан ааһыы.* Айымньыны ааһан бүтэн баран ордук суолталаах кэрчиккэ болҕомтолорун туһаайан хос аахтарыахха сөп. Эбэтэр

- *иһийэн ааһыы.* Искэ ааһыы айымньыны, суруйааччыны кытта биир бииргэ буолууга тиэрдэр. Оҕолор ааһан баран, истэригэр толкуйдуу, ырыта үөрэнэллэр. Маны таһынан манник хараһынан ааһыыга түргэнник ааһар сатабыл эмиэ сайдар;

- *доргуччу ааһыы*. Сурук бэлиэтин тутуһан улаханлык, доргуччу аахтарыы.

Ити курдук, айымныы ис хоһоонун өйдүүргэ сөп түргэннээхтик, таба интонациялаан ааһар наадалаах. Бытааннык ааһар оҕо айымныы ис хоһоонун ситэ өйдөөбөт, кини ааһа сатырыгар сырата барар, сорох тыл өйдөбүлүн быһаарбат буолан, ааһыан баһарбат, ааһыыга тардыспат буолар. Сөп түргэннээхтик, өйдөөн ааһар оҕо айымныы ис хоһоонун, сүрүн санаатын түргэнник өйдүүр, ааһар айымныыга интэриэһэ үрдүүр.

2 баһа. Аабыыга интэриэһи үөскэтэргэ үлэ уопутуттан

2.1 Оҕону кытта кылааска үлэ

Бастакынан аабыы методикатыгар улахан уларытыыны киллэрбит киһинэн К.Д.Ушинской буолар. Кини научнай, уус-уран айымньылары аабыыга араас ньымалары сүбэлиирэ. Үөрэтиигэ туттар уонна көрдөрөр тэрили туһанары сүрүн принцибинэн ааҕара. Кини аахпыты ырытыыга, айылҕаҕа олох көстүүтүн кэтээн көрүүгэ улахан болҕомтотун уурбута. [3, с.87]

Өйдөөн аабыы методикатыгар Д.И.Тихомиров элбэх сүбэтин мунһан чопчу ыйыылары биэрбитэ. Логической толкуйдааһын сайдыыта улахан оруоллаабын бэлиэтиирэ. Этиини, айымньы чаастарын, былааны, хатылыыр, чингэтэр үлэлэри суолталаабынан ааҕара. [3, с.88]

Аабыы методикатыгар болҕомто сүрүннээн айымньыны аабыыга, ырытыыга, словарнай үлэҕэ, оҕо үлэтигэр, хатылааһынна, билиини бэрэбиэркэҕэ уурулар. Маннайгы кылаастан саҕалаан араас справочниктарынан туһанарга үөрэтэри сүбэлииллэр. Саатар аҕыйах мүнүүтэ, ол гынан баран хайаан да күн аайы, оҕо ааҕарын ирдиир ордук диир. Кыра кылаас оҕолоро аабыыга ыарырҕаталларын бу эрэ кэмнэ бопсуохха сөбүн этэр. Ыарырҕатар төрүөттэрэ үөрэби ылыныыларын уонна өйдөрүн сайдыытын кытта ситимнээх буоларын бэлиэтиир. [8, с.361]

Оҕо ааҕарыгар ыарырҕатар буоллабына төрүөтүн булар улахан суолталаах. Психическэй, этхаан өтгүнэн оҕо сайдыыта араас буолар. Дислексиялаах оҕо ааҕар кэмигэр мэйии аранатыгар (кора головного мозга) электрической активность бытааннык барар. Онно эбии болҕомтото мөлтөҕө, толкуйдуура эбиллэр. [17, с.3-9] Сидорова М.А. этэринэн, дислексиялаах, дислексияҕа чугас (предрасположенные, угрожаемые) оҕону эрдэ аахтара үөрэтэр ордук. Оскуолаҕа кэлэн сыһаларын көннөрүөхтээҕэр, оскуола иннинэ үлэлэхэргэ сүбэлиир. [11, с.140]

Үгүс психологтар, логопедтар оҕо санатын, аабыытын бэрэбиэркэлииргэ нейропсихологической ньымалары туһаналлар. Т.А.Фотекова, Т.В. Ахутина “Диагностика речевых нарушений школьников с использованием нейропсихологических методов” кинигэлэригэр тест методикатын туһаналлар. Онно ОНР-даах, ЗПР-даах оҕолор саналарын, аабыыларын тэннииллэр, кэһилли (нарушение) биричиинэтэ арааһын ыйаллар.

Сорох үөрэхтээхтэр, оҕо лабырҕаччы ааҕарыгар тылы сэрэйэн ситэрэрин (прогнозирование читаемого) бэлиэтииллэр. Ол иһин тылы, этиини сөпкө ситэрэргэ, уларытарга соруудахтары сүбэлииллэр. [16, с.88] Аабыах иннинэ оҕону бэлэмнэниэхтээх.

Уруок сагаланыыта аабыах иннинэ бастаан тынар, артикуляционной гимнастика ытар ордук. Оо санарар аппаратын бэлэмнибит. Онтон сыһата суох сүһөхтэри, тыллары, этиилэри үтүктүү, чабырбах киириэхтэрин сөп (истэр аппарат).

Салгы буукбалары, сүһөхтэри, тыллары ааан майгынаар ээтэр уратылаар өрүттэрин булууга эрчиллиилэр (көрөр аппарат).

Оо интэриэһиргээн аахтабына айымныы ис хоһоонун толору өйдүүр саарбаа суох. Ол иһин уруктарга эбии эрчиллиилэри, ооньуу-соруудахтары туһанар көдүүстээх.

а) Оо өйдөөн хааларын, болжототун сайыннаарга “Чабылхан”, “Фотограф” ооньуулар, тыл суолтатын өйдүүргэ сана чаастара, этии араастара булкуспут соруудахтар үчүгэйдэр. Куруук дьарыктаннаха, тизкискэ буукбалара букуллубут этиилэри дьаарыстыахтарын сөп. Этиигэ, абзаца, тизкискэ баар тылы булуу оо болжототун эмие сайыннаар.

б) Уруокка аабы араас ньымаларын туһанар ордук. Уруок сагаланыыта 5 мүнүүтэлээх аабы, хоруна, жужжащее, щадящее, оруолларынан, сыабынан, талан, дискэнэн (диафильм) аабы.

в) Аахпыты толору өйдүүргэ тизкискэ аат толкуйдааһын, кэпсээни ситэри, ыйыты толкуйдааһын, ис хоһоонунан сөп түбэхэр ох тыллары, өс хоһоонору, иллюстрация талы, тизкис этиилэрин дьаарыстааһын, кроссвордар, викториналар, инсценировкалар.

г) Уруогу бэйэтин эмие интэриэһинэй форманан ытыаха сөп: ооньуу-уруок, викторинауруок, айан-уруок уо.д.а.

Үчүгэйдик ааарга элбэхтик ааар туһалаах. Ол инниттэн төрөпүттэри, библиотекар кытта утумнаахтык үлэиир наада. Бу курдук, оо ааарыгар ыарырбаттар биричинэлэрин булуу, ону туоратарга элбэх үлэ ытыллара ирдэнэр.

Ааааччыны итии – учуутал сүрүн сыала-соруа.

1. Алын кылаастар кабинеттарыттан саалаан хас биирдии кылааска библиотека баара хайаан да наадалаах. Саастарынан көрөн сөптөөх кинигэлэри ааалларыгар, уруокка туһанарга. Остуоруйалар, оо суруйааччыларын кинигэлэрэ, сериялар, атластар, справочниктар, өйү сайыннаар ооньуулаах, соруудаах кинигэлэр ордук оо интэриэһин тардаллар.

2. Оо хаһыаттарын, сурунаалларын кылааһынан суруйтарыаха сөп..

3. Бэйэм кинигэ уларсарбын куруук көрдөрөбүн, туохха туһанарбын кэпсибин. Усуран литература, сана кинигэ, хоббига туттар кинигэлэрим буолаллар.

4. Кинигэни син биир киһи суруйар диэн, автор туһунан төһө билэрбин кэпсибин. Суруйааччылар оо саастарын, айымныыларын кэпсээн интэриэһи тарда сатыбын.

5. Уруок кэмигэр араас презентациялары, дискэлэри туһанабын. Презентация онорорго Power Point, Киностудия Windows Live, Movie Maker программаларынан үлэлибин. Матырыйаалларбын бэйэм хаартыскаларбыттан, кинигэни, журналы, урукку откриткалары сканердаан, ардыгар Интернеттэн булан таһабын. Музыканы, ырыалары, айылбаһа көтөрдөр, араас харамайдар сангаларын куруук мунһабын.

6. Кылаас, оскуола иһинэн ытыллар викториналарга кытталарын көбүлүүбүн.

7. Оҕолор айар үлэлэрин улуус, республика хаһыаттарыгар, сурунаалларыгар бэчээттэтэбин.

Ү. Оскуоланы түмүктүүлэригэр айбыт үлэлэрин барытын бэчээттээн, дискэбэ хаартыскалары, видеолары кытта киллэрэбин.

7 Манньк ситимнээтэххэ, оҕо уонна төрөппүт үлэтин харыстаан, тиһэн, бэртээхэй матырыйааллары мустахха, үлэ түмүгэ көстөр.

2.2 Оҕону кытта дьиэбэ төрөппүт үлэтэ

Оҕо кинигэни ааһытын салайыы, хонтуруоллааһын, учууталлар, тереппуттэр, библиотека улэбиттэрин еттуттэн баара ордук кедьуустээх буолар. Ол инниттэн биьиги бэйэбит эмиэ активнай ааһааччылар буолуохтаахпыт, оҕолорбут ааһар кинигэлэрин интириэстэрин билиэхтээхпит.

Билигин оҕо литературата диэн олох киэн байбал буоллаһа. Сылга тыһыынчанан араас ааттаах кинигэ оҕо кинигэтэ тахсар. Дьэ, манна тереппут иннигэр «Мин оҕобор ханнык кинигэни аахтарыахпын себуй-диэн боппуруос тирээн кэлиэхтээх. Оччотугар тереппут учууталы, библиотекары кытта ыкса сибээстээхтик улэлиирэ наада. Кинилэр субэлэринэн кылаас тас ертугэр ааһылар айымһылар испиьэктэрин оностон, оҕото ааһарын хонтуруоллуохтаах. Кинигэ эрэ барыта биир буолбат. Оҕо сааһыгар сеп тубэспэт, ыарахан, ейдеммет тыллардаах кинигэни ааһарын бобуохха сеп. Оҕо кинигэбэ интириэһин кебуппэккэ сылдьан куус еттунэн аахтара сатыыр олох табыллыбат. Манньк ньыма оҕону кинигэттэн тэйитэр.

Сана ааһан эрэр оҕо эбэтэр мелтэхтук ааһар оҕо улахан шрифттээх, дьэрэкээн ойуулардаах, элбэх хартыыналардаах тэттик кинигэни булан бэриллиэхтээх. Оҕо теһе да 3-4 кылааска уерэннэр кыайан аахпат дуу бытаан дуу буоллаһына тэттик кэпсээннэрдээх кыра кинигэттэн аахтарар ордук. Сыһыа ааһар дьобуру сайыннарыллыахтаах. Дьэ, бу аһыйах сылтан «Бичик» издательство оҕо септеех сурдээх учугэй кинигэлэри бэчээттэн таһаарар буолла. Оҕо эрэ интириэһин тардыах дьэрэкээн ойуулар, хартыыналар, кинигэ

оформленията сурдээх хаачыстыбалаах. Онон тереппут кинигэни ханнык бабарар киоскаттан, мабаабынтан атыылаан булан аахтарын сеп.

Билинни обо син биир олох ирдэбилинен компьютеры сатыахтаах. Онон куннээби режими септеехтук наардаан бириэмэлээн оонньотор наадалаах. Хас биирдии оскуолаба уерэнэр оболлоох тереппут куннээби режим оностуохтаах. Компьютерга, телевизорга, уруок аабытыгар, кинигэ аабытыгар тус- туспа бириэмэ биэрэн ону тутуьарга уерэниэхтээхтэр.

Тереппут обо аабарын системалаахтык аахтарарга кыбаллахтаах. Ол эбэтэр биир кун аахтаран баран бырабан кэбиспэккэ кун аайы бириэмэтиттэн бириэмэтигэр аахтардабына учугэй тумуктэри ситиьин сеп. Учугэй кинигэни аабыы – бу обо олобун потребноа буоларын эбэтэр суунар, абыыр, утуйар наадатын курдук куннээби олох нуормата буолара наада. Оччообо обо кинигэни дьиннээхтик сатаан аабарын ситиьин сеп.

Куннэ обо саатар 1 чаабы кинигэ, хааьат, журнал аабытыгар аныыра буоллар бу улахан ситиьи буолуо этэ. Маны ситиьэр сыалтан улахан болбомто обо кыра сааьиттан аабарыгар болбомтону ууруохха наада. Обо улам улааттабын аайы аралдьыйара элбээн интириэьэ кэнээн иьэр, оччообо кыра сааьыгар кинигэьэ умсугуйуу уескээбэтэх буоллабына маны ситиьэр уустук буолар. Сорох тереппуттэр: «Ээ, чэ аахпата туох буолуой, доруобай эрэ буоллун, улааттабына бэйэтэ аабар буолуо»- диэччилэр. Кырдьык обо кинигэтэ суох доруобай улаатын сеп, кыи теруеьуттэн кинигэни таптыыр буолбат, ол гынан баран улуу педагог Сухомлинской эппитин курдук, бу обо духовнай ейе- санаата, моральной да еттунэн аабар оболортон итэьэстээх буолар. Билии- керуу еттунэн этэ да барыллыбат. Улахан кылааска таьыстахтарына кинигэьэ интириэьи уескэтэр уустук буолар.

Обону ааьыыга кэбүлээьиннэ маньык үлэ керүьнэрэ сыалын ситтэьинэ:

- обо ааьыыга интэриэьин кэбүлүүр,
- үерэтиллэр матырыьаалы сэргээн истэр, өйдүүр,
- үерэх дэгиттэр үерүйэхтэрин баьылыыр кыахтанар,
- аабар, ырытар, кэпсиир, айар дьобура сайдар,
- билиитэ- керүүтэ кэциир, дьулуура үрдүүр,
- санаатын сааьылаан этэр, суруйар, айымньылаахтык толкуйдуур буолар,
- сыал – сорук туруорунан үлэли и үерэнэр.

Түмүк

Кини аймах үйэлэргэ айбыт муударана барыта кинигэбэ баар. Кинигэ быьаччы кини ис туругар, ойугэр-санаатыгар, олобор дьайар кыахтаах. Кинигэни аабар кини элбэби билэр, сайдар, диринник толкуйдуур, олобу ырыналаан корор

20-с уйэ талааннаах педагога Сухомлинской «Оскотун олобо кыра эрдэбиттэн кинигэбэ таптал инэриллибэтэх буоллабына, кэлин кини дууһата кураанах буолуоба» диэн тумуккэ кэлбитэ. Онтон немец ученайа Р. Лемон кэтээн коруутун тумугунэн, олобор кыра саастарыгар, ол эбэтэр ордук 3-с кылааска, кинигэни кытта ситэ улэлэспэтэхтэринэ, 8 кылааска тийэн 1\3 суруйуу, аабыы ньымаларынан кыайан туһамматтар: молтохтук аабаллар, суруйаллар, уорэхтэригэр хаалан бараллар, билиилэрин таһыма кыра буолар, культурнай тэрэһиннэртэн тэйиэхтэрин соп

Выготской «уус-уран литература кинини сырдатар, уйулбатын атын урдук таһымна таһаарарга олук уурар» диэн бэлиэтээн эппитэ. С.Маршак суруйааччы талаана баарын курдук аабааччы талаана эмиэ баар диэн бигэргэспитэ.

Кыра эрдэбиттэн кинигэни хасыһан, наадалаабын ыла уорэммит оло интеллегэ куускэ сайдар, информацияны тургэнник анализтыыр, олоххо тургэн уонна соптоох быһаарыылары ылар. Дьэ-кэргэн – оскуола – библиотека кыра кылааска оло кыабын туһанан, тиһигин быспакка аабыытын эрчийэн, туһалаах сатабылы, уоруйэби инэринэн кини салгыы ситиһиилээхтик уорэнэригэр бука – бары тирэх буолуохха наада.

Туѳаныллыбыг литература

1. Аввакумов П. Д., Попов С. А. — Тумат «Суурбэһис уйэ кэпсээнньиттэрэ», Дь., «Бичик», 2000.
2. Альбеткова Р. И. «Активные формы преподавания литературы» (лекции и семинары на уроках в старших классах), М., «Просвещение», 1991.
3. Антонова Л. Г. «Педагогический дневник и личность учителя» (учебное пособие), М., изд —во «Флинта», «Наука», 1998.
4. Башарина З. К., Максимова П. В., Семенова В. Г. «Урун тулук мелбестуур», Дь., «Бичик», 2001.
5. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. «Методика преподавания литературы», М., «Академия», 1999.
6. Кириллин Д. В., Павлова В. П., Шевков С. Д. «Писатели земли Олонхо» (биобиблиографический справочник), Дь., «Бичик», 2000.
7. Кондакова У. Ф. «Вербальные игры как средство повышения профессиональной подготовки будущего учителя» (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук), Якутск - 2002.
8. Кондакова У. Ф. «Тыл оонньуута», Дь., 1994.
10. Кульневич СВ. «Педагогика личности от концепций до технологий» (учебное пособие), Ростов — на — Дону, ТЦ «Учитель», 2001.
11. Материалы республиканской научно — практической конференции «Новые информационные технологии», Я., 2001.
12. Николаев И. И. «Эпоха», Я., 2002.
13. Огорокова В. Б. «Этигэн сурэх айманар тойуга», Дь., «Бичик», 2002.
15. Палат Е. С, Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. «Новые педагогические и информационные технологии в системе образования», Москва, «Академия», 2000.
16. Павлов А. Н. — Дабыл, Афанасьев Л. А. — Тэрис «Гашса», Дь., «Бичик», 2001.
17. Поликарпова Е. М. «Хобьонноохтук аабыы», Дь., 1992.
18. Поликарпова Е. М. «Литература уруога — айар улэ», Дь., 1999.
19. Попова М. А. «Саха терут культурата» (1 чааба), Дь., 1993.
20. Попова М. А. «Саха терут культурата» (4 чааба), Дь.,
21. Попова М. А., Павлов А. Н. «Саха угэһин терут ейдебулэ», Дь., «Бичик», 2000.

23. Саввинов В. М., Додока С. Н. «Информационные технологии в образовании» (тезисы выступлений и докладов), Я., 2001.
24. Семенова А. Д. «Коллективный способ обучения» (в помощь учителю), Я., 1995.
25. Селевко Г. К.
26. Смелкова З. С. «Педагогическое общение» (теория и практика учебного диалога на уроках словесности), М., изд — во «Флинта», «Наука», 1999.
27. Филиппова Н. П., Шишигина В. Р., Максимова М. Е. «Норуот айымньыта уонна литература» (саха оскуолатын программата), Дь., 1996.